

УДК 94 (296.2) «1957–1989»

Анна Марія Басаурі Зюзіна

**Використання російського радянського доробку
в українських науково-атеїстичних творах
про юдаїзм 1957–1989 рр.
(на прикладі творів М. Й. Шахновича)**

Розглядаються основні тенденції у цитуванні та посиланнях на твори російських радянських наукових атеїстів з боку української тогочасної науково-атеїстичної спільноти. Дослідження обмежується лише українськими науковими та науково-популярними працями, які критикують юдейську релігію та написані між 1957 та 1989 роками. Як приклад для можливих подальших узагальнень взято праці лише одного радянського дослідника М. Й. Шахновича. Зроблено висновок, що в цей час переважають чотири основні тенденції: 1) подвійне цитування; 2) відсутність цитати на зазначеній сторінці; 3) переклад цілих абзаців досліджень М. Й. Шахновича без правильного оформлення посилання; 4) викривлення прямих цитат при перекладі або переказі. Відтак, наукова цінність цих робіт є досить сумнівною, а їхніх авторів можна віднести до «агітаторів», а не «дослідників».

Ключові слова: науковий атеїзм, юдаїзм, М. Й. Шахнович

Anna Mariya Basauri Ziuzina

Usage of Soviet Russian legacy in Ukrainian scientific atheism works about Judaism in 1957–1989 (on example of Mikhail Shakhnovich works)

The main trends in citations and references of the works of Soviet Russian scientific atheists amongst contemporary Ukrainian scientific atheist community are examined. The investigation is limited to Ukrainian scientific and popular science works, criticizing Jewish religion and written between 1957 and 1989. As a specific case for future generalizations the works of only one Soviet scholar – Mikhail Shakhnovich – are analyzed. It is concluded that during this period four main trends prevailed: 1) double citation; 2) absence of citation on the mentioned page; 3) translation of big passages from Mikhail Shakhnovich's works without reference; 4) misinterpretation of citations when translating or paraphrasing. Therefore, the scientific value of the analyzed works becomes rather questionable, and their authors can be named «propagandists» and not «scholars».

Keywords: scientific atheism, Judaism, Mikhail Shakhnovich

Довгий час територія сучасної України входила до складу Радянського союзу, держави, яка намагалася створити повністю атеїстичне суспільство. Оскільки на практиці подібна спроба виявилася довготривалою і врешті недосяжною, то Радянська держава намагалася максимально контролювати релігійну діяльність своїх громадян. Важливою складо-

вою радянського світогляду було заперечення існування Бога, а відтак і абсурдність дотримання релігійних приписів. Задля подолання «перешкодок» релігійного світогляду комуністична партія вважала за необхідне пропагувати науковий атеїзм серед усіх своїх громадян. Для цього були створені спеціальні кафедри в університетах радянських республік, захищалися дисертації, в яких критикувалися різні релігійні традиції з позицій матеріалістичної марксистської філософії, а також видавалася велика кількість наукової та науково-популярної літератури з антирелігійної тематики. Цей величезний пласт літератури, так само, як і взагалі осмислення радянського періоду в історії української релігієзнавчої думки, є недостатньо дослідженим ані українськими дослідниками, ані закордонними. Відтак, актуальність дослідження науково-атеїстичного доробку періоду радянської України видається нам незаперечною. Ще більш актуальним, на нашу думку, є дослідження доробку українських наукових атеїстів в їхньому формальному та сутнісному зв'язку з працями їхніх колег з радянської Росії.

Наскільки нам відомо, дослідження рецепції наукового доробку радянських колег в українському науковому атеїзмі ще не проводилися, хоча дослідження окремих тем та проблем, які розроблялися в радянські часи в науковому атеїзмі, вже ведуться та були нещодавно опубліковані [1, 2]¹. Що ж стосується юдаїзму, то тут треба зазначити, що історія єврейських громад за часів радянської влади є досить розробленою в зарубіжній історіографії, але праці з наукового атеїзму, що були присвячені юдаїзму, досліджувалися лише авторкою цієї статті [1; 2]. Крім того, це дослідження може стати словом у дискусії, яка розпочалася ще 2014 р. в російському

¹ «Наука о религии», «Научный атеизм, «Религиоведение»: актуальные проблемы научного изучения религии в России XX – начала XXI в. / [сост., предисл., общ. ред. К. М. Антонова]. – М.: Изд-во ПСТГУ, 2014; Кисельов О. С. Співвідношення релігії і культури в осмисленні українських дослідників радянської доби // Філософські діалоги. Збірник наукових праць. – К., 2015. – Вип. 9-10. – С. 243-254; Панич О.І. Науковий атеїзм як культурна система // Українське релігієзнавство. – 2015. – № 76. – С. 21–35; Кисельов О. С. Монографія «Культура. Релігія. Атеїзм» як документ часів перебудови // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Ч. 2–3. – Львів: Логос, 2016. С. 43–51; Кисельов О. С. Особливості розуміння свободи совісті в Україні за радянської доби // Релігійна свобода. Науковий щорічник. – К., 2016. – Вип. 19. – С. 188–190; Кисельов О. С. «На периферії»: науковий атеїзм в структурі Інституту філософії // Філософська думка. – 2016. – № 6. – С. 46–51.

релігієзнавстві з приводу можливості вважати доробок радянських наукових атеїстів частиною історичного розвитку релігієзнавства [3; 4].

Отже, метою цієї статті є продовжити дослідження українських радянських науково-атеїстичних творів, акцентуючи увагу на рецепцію в них досліджень, присвячених юдаїзму, що належать перу Михайла Йосиповича Шахновича, видатного радянського фахівця у сфері філософії та історії релігії. Для досягнення поставленої мети необхідно спочатку надати коротку біографічну довідку про М. Й. Шахновича, проаналізувати цитування праць М. Й. Шахновича у творах українських наукових атеїстів, навести приклади на підтвердження виокремлених тенденцій, а також зробити відповідні висновки.

Михайло Йосипович Шахнович (1911–1992) був доктором філософських наук, професором, спеціалістом з історії філософії та вільнодумства, історії та філософії релігії. Ще навчаючись в школі в кінці 1920-х рр., М. Й. Шахнович працював журналістом для газет «Смена» та «Безбожник». Пізніше він навчався на історично-філологічному відділенні Ленінградського державного університету, а в аспірантурі в Академії наук він розробляв проблематику фольклористики, етнографії та порівняльного релігієзнавства. За свою дисертацію «Русские пословицы и поговорки как исторический источник» (1936) він отримав два ступені – кандидата історичних та філологічних наук. У 1963 р. за дослідження «Ленин и проблемы атеизма. Критика религии в трудах Ленина» йому було присуджено ступінь доктора філософських наук. М. Й. Шахнович є автором майже 250 наукових та науково-популярних праць [5], в тому числі вісім з них присвячені юдаїзму і написані між 1929 та 1977 рр. Зрозуміло, наукові інтереси М. Й. Шахновича не вичерпувалися дослідженням юдаїзму, але про цю складову його наукової діяльності зазвичай говорить досить мало, а ті присвячені юдаїзму праці, виконані в типовому для радянських часів критично-класовому підході з характерними антиюдейськими висловлюваннями, виправдовуються неможливістю написання інших праць на цю тематику в радянські часи [5].

Посилення науково-атеїстичної пропаганди, результатом якої стала підготовка та видрук проаналізованої нами літератури, відбувалося після постанови ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та засоби її покращення» від 7 липня 1954 р. Вже 10 листопада того ж року ЦК КПРС оприлюднив нову постанову «Про помилки у проведенні науково-

атеїстичної пропаганди серед населення», а за місяць до цього М. Й. Шахнович готує «Краткую справку об ошибках в научно-атеистической пропаганде». М. Й. Шахнович робить припущення, що аргументи, викладені в цій довідці, сприяли відміні липневої постанови [6, с. 85]. Але автори Електронної єврейської енциклопедії дотримуються іншої точки зору: «В травні 1957 р. почалася нова хвиля боротьби з юдаїзмом. На Всерадянській нараді-семінарі з науково-атеїстичних питань, яка відбулася в Москві, академік М. Мітін (1901–87 рр.; член КПРС, редактор журналу «Вопросы философии») та М. Шахнович (заступник директора Музею релігії та атеїзму) вимагали рішучого посилення боротьби з юдаїзмом» [7].

Ось перелік розвідок М. Й. Шахновича, які ми взяли для аналізу в межах цієї статті: «Социальная сущность Талмуда» (1929), «Кому служит «религия Израиля» (1930), «Иудаизм в СССР на последнем этапе нэпа» (1931), «Современная иудейская «философия» в капиталистических странах» (1954), «О происхождении и классовой сущности иудейской религии» (1957), «Реакционная сущность иудаизма» (1960), «Закат иудейской религии» (1965), «Современный сионизм и иудейский клерикализм» (1977). До цього переліку належать не тільки науково-популярні книжки, але й статті в наукових журналах. Подібне різноманіття першоджерел визначається тим, що всі ці праці були доступні для опрацювання українськими науковими атеїстами, адже вони передавалися в усі республіканські бібліотеки і не мали статусу літератури для обмеженого користування. Хоча дослідження юдаїзму М. Й. Шахновичем не обмежується цими розвідками (наприклад, існують свідчення про те, що він підготував до друку книгу про хасидизм та про «Протоколи сіонських мудреців» [5, 6], але вони не були опубліковані), але це ті розвідки, які були доступні не тільки його сучасникам, але й нам сьогодні.

Іншу групу першоджерел, які були нами проаналізовані, становлять 18 науково-атеїстичних творів українських авторів радянського періоду, виданих між 1957 та 1989 роками². До цих творів належать

² Розглянуто книги: Кічко Т. К. Іудейська релігія, її походження і суть. – К., 1957; Кічко Т. К. Про іудейську релігію. – К., 1959; Ямпольський К. Й. Походження та класова суть іудейських свят і обрядів. – К., 1961; Кічко Т. К. Іудаїзм без прикрас. – К., 1963; Кічко Т. К. Іудаїзм і сіонізм. – К., 1968; Едельман А. І. За стінами синагоги: (Іудейський культ і його реакційна суть). – К., 1970 (не посилається на М. Й. Шахновича); Эдельман А. И. Современность и иудаизм. – 1970 (не посилається на М. Й. Шахновича);

як статті в наукових виданнях, так і науково-публіцистичні книги.

Цікаво відмітити, що в працях А. І. Едельмана, викладача кафедри філософії Ужгородського державного університету, ми не знаходимо посилань на дослідження М. Й. Шахновича. На нашу думку, це можна пояснити тим фактом, що Закарпатська область була приєднана до Радянської України у 1944 р. і, можливо, видруковані раніше праці М. Й. Шахновича не потрапили до місцевої бібліотеки. З іншого боку, можна також припустити, що А. І. Едельман не вважав праці М. Й. Шахновича корисними для власних досліджень, оскільки намагався зосередити свою дослідницьку увагу на єврейській філософії, до якої М. Й. Шахнович ставився зверхньо (про що свідчать лапки у назві його статті про єврейську філософію). Але ці пояснення не мають жодного документального підтвердження, тому залишаються лише припущеннями.

Найбільш цитованою розвідкою М. Й. Шахновича стала книга під назвою «Реакционная сущность иудаизма» (1960). Інший радянський дослідник юдаїзму М. Шейнман у своєму листі до М. Й. Шахновича від 17 квітня 1960 р. так відгукується про представлений на його рецензування рукопис: «...після Рановича³ це – перша детальна та ґрунтовна робота на цю тему» [6, с. 414]. Цікавою також є трансформація самої назви праці. Як свідчить М. Й. Шахнович, в рукописі ця праця називалася «История иудейской религии», після редакційного опрацювання вона стала називатися «Краткий очерк происхождения и социальной сущнос-

Едельман А. И. «Критика В. И. Лениным еврейской буржуазной националистической идеи «богообранности» // Питання атеїзму. – 1970. – Вип. 5 (не посилається на М. Й. Шахновича); Кичко Т. К., Мигович І. І. Критика антропофобії іудейського віровчення // Питання атеїзму. – 1973. – Вип. 9 (не посилається на М. Й. Шахновича); Кичко Т. К., Мигович І. І. Соціальний зміст апологетики іудаїзму // Філософська думка, 1973, № 6; Мигович І. І. Хасидське благочестя і сіонізм. – К., 1973; Эдельман А. И. Иудаизм: прошлое без будущего. – Ужгород, 1977; Эдельман А. И. «Секуляризация и преодоление иудейских верований в СССР» // Вопросы атеизма. – 1977. Вип. – 13; Эдельман А. И. «Апологетика иудаизма в экзистенциализме» // Вопросы атеизма. – 1978. – Вип. 14 (не посилається на М. Й. Шахновича); Мигович І. І. «Благочестивий» іудаїзм і сіонізм. – К., 1979; Эдельман А. И. Кому служит «богоизбранность». – Ужгород, 1985 (не посилається на М. Й. Шахновича); Еленский В. Е. Иудаизм и клерикальный сионизм. – К., 1988; Бренман Р. А. Иудаизм и сионизм в современной идеологической борьбе. – К., 1989.

³ Мається на увазі: Ранович А. Б. Очерк истории древнееврейской религии. – М.: ГАИЗ, 1937.

тии удейской религии», М. Шейнман запропонував назву «Иудаизм, его история и реакционная сущность», а опублікована праця була під повною назвою «Реакционная сущность иудаизма. Краткий очерк происхождения и классовой сущности иудейской религии» [6, с. 415].

Найбільша кількість посилань на дослідження М. Й. Шахновича міститься у творах Трохима Корнійовича Кичка, постаті досить загадкової, оскільки нам поки що не вдалося знайти достовірної інформації про нього. Один з небагатьох фактів, який ми знаємо, полягає в тому, що Т. К. Кичко у 1961 р. захистив в Інституті філософії НАНУ дисертацію під назвою «Современный иудаизм и его реакционная роль». Наприкінці 1963 р. виходить його книга «Иудаизм без прикрас», яка викликала міжнародний скандал, оскільки містила не тільки антисемітські твердження про шкідливість юдаїзму, але й достатню кількість відвертих карикатур. Після звинувачення СРСР в гоніннях на євреїв, книгу Т. К. Кичка засудили на сторінках української преси відомі українські наукові атеїсти Б. Лобовик та К. Ямпольський [8]. Більше того, вже через рік М. Й. Шахнович критикує роботу Т. К. Кичка у своїй книзі «Закат иудейской религии»: «Кичко поставив мету піддати критиці юдейську релігію, але, будучи некомпетентним в цьому питанні, припустився багатьох дуже серйозних помилок. Окремі фрази брошури Кичка так само, як і розміщені в ній карикатури, суперечать ленінській політиці Радянської держави в релігійному та національному питанні» [9, с. 10]. А далі по тексту взагалі називає її «книжонкою Кичка» та «брошурою Кичка».

Проаналізувавши всі посилання на твори М. Й. Шахновича в зазначених творах українських наукових атеїстів, ми виокремили чотири тенденції у використанні посилань: 1) подвійне цитування; 2) відсутність цитати на вказаній сторінці; 3) переклад цілих абзаців праць М. Й. Шахновича без правильного оформлення посилання; 4) викривлення прямих цитат при перекладі або переказі. Вказана перша тенденція у використанні посилань зустрічається найчастіше, а остання відповідно найменшу кількість разів. Далі ми наведемо кілька прикладів на підтвердження кожної тенденції.

Один з багатьох прикладів подвійного цитування ми спостерігаємо в роботі І. І. Миговича «Благочестивий» юдаїзм і сіонізм» (1979): «Цадіки в Ізраїлі піддають нападкам служителів реформованого юдаїзму за

не досить ревне дотримання релігійно-побутових приписів, нав'язують населенню «вчення про благочестя», в якому вбачають засіб врятування віри в Ягве від занепаду. Активний захисник бештіанства Вайнтрауб відверто пише: «Старий іудаїзм не завершив своїх перетворень. Хасидизм – засіб, який врятує іудаїзм від кризи, яку ми переживаємо...» [10, с. 9–10]. Останнє речення стоїть у лапках і після нього подається посилання на роботу М. Й. Шахновича «Закат иудейской религии», де читаємо наступне: «Современная пропаганда хасидизма как «народной религии» имеет целью оживить отмирающий иудаизм. В книге «Каббала и хасидизм», изданной во Франции, Вайнтрауб пишет: «Я верю, что мир идет к религиозной эпохе после господства материализма. Старый иудаизм не закончил своих превращений. Хасидизм – средство, которое спасет иудаизм от кризиса, переживаемого в наши дни» [9, с. 70]. Тобто І. І. Мигович сам книгу Вайнтруба не читав, але використав цитату з неї, яку позичив в М. Й. Шахновича. І це лише один з багатьох прикладів такого поводження з цитатами. Відтак, можна зробити ще один висновок, який полягає в тому, що українські наукові атеїсти не вважали за потрібне перевіряти наведені іншим автором цитати, що відповідно не підвищувало наукової цінності їхніх робіт.

Наступна цитата ілюструє те, яким чином автори не тільки вказували неправильні сторінки у посиланнях, але ще й перекручували наведену в першоджерелі інформацію. Відтак у М. Й. Шахновича читаємо: «В конце 1928 г. в Нью-Йорке был устроен митинг протеста против «преследований еврейской религии в СССР», на котором присутствовало 150 раввинов» [11, с. 17]. А в роботі Т. К. Кичка мало того, що неправильно вказано сторінку цитати, так ще й подано інформацію таким чином: «В Нью-Йорку 150 рабинів улаштували антирадянський мітинг, де поширювали наклепницькі листівки про «жахливі переслідування єврейської релігії в СРСР» [12, с. 167]. В пересічного читача складається враження наче 150 рабинів навмисно організували мітинг з метою поширення інформації про «жахливі» переслідування радянських євреїв. Хоча в оригінальній роботі М. Й. Шахнович не зазначає організаторів мітингу, а самі переслідування не називаються «жахливими». Можна припустити, що Т. К. Кичко навмисно таким чином інтерпретував факт зазначений М. Й. Шахновичем, оскільки для загального духу його роботи «Іудаїзм без прикрас» організований лише рабинами мітинг, а

також «жахливі переслідування» виглядали б більш одіозно та більше б підкреслювали загрозу, яку представляють собою й радянські євреї, які є частиною світового єврейства.

Прикладом третьої виокремленої тенденції може слугувати наступна цитата з книги Т. К. Кичка з тієї ж книги: «Проте не слід забувати, що юдаїзм, в який би одяг він не виряджався, як і всяка інша релігія, затемнює свідомість людини, прирікає її на пасивність, сковує її творчу активність та ініціативу. Юдейська релігія і сьогодні прагне переключити енергію і думки народних мас з шляху, що веде до боротьби за краще життя суспільства, на шлях молитви і виконання «приписів бога». Віруючий юдей і зараз повинен щодня читати молитву «Благословен ти, господи..., що направляєш наші кроки» [12, с. 72]. А в оригінальному творі авторства М. Й. Шахновича написано наступне: «Иудаизм, как и всякая религия, затемняет сознание человека, обрекая его на пассивность перед силами природы, воспитывая в нем рабскую по отношению к силам буржуазного мира, сковывает его творческую активность и инициативу. В иудаизме, как духовной сивухе, еврейские трудящиеся топили свои требования на сколько-нибудь достойную жизнь людей. Иудаизм стремился переключить энергию и мысли народных масс с путей, ведущих к борьбе против капитализма, на путь толкований и исполнений «предписаний бога», заставлял безропотно переносить горе. Верующий иудей должен ежедневно произносить молитву «Благословен ты, господи... направляющий наши шаги» [13, с. 140]. Отже, ми можемо констатувати, що Т. К. Кичко просто переклав майже дослівно текст М. Й. Шахновича, а посилання зазначив лише для останньої прямої цитати, яку він так само, як і основний текст, запозичив у М. Й. Шахновича. Ми припускаємо, що такий переклад-переказ без вказівки на першоджерело був розповсюдженою практикою в радянській науковій спільноті, але щоб стверджувати це як незаперечний факт потрібно провести окреме дослідження.

А тепер наведемо приклад викривлення цитат при перекладі чи переказі, адже подібне поводження з першоджерелом, на нашу думку, підриває будь-які інтенції до науковості певного тексту. На жаль, таке цитування також зустрічається досить часто, хоча набагато менше, ніж перші три види. Отже, в книзі «Благочестивий» іудаїзм і сіонізм» І. І. Миговича ми читаємо: «Великий жовтень відкрив усім трудящим

нашої країни шлях до знань, сприяв їх духовному розквіту, засвоєнню здобутків прогресивної культури, зокрема й до оволодіння російською мовою як важливим засобом міжнаціонального спілкування. У 1926 р. майже 2/3 євреїв СРСР назвали рідною російську, українську та інші мови народів, серед яких вони проживали» [10, с. 81]. В оригіналі на сторінці посилання подано такий текст: «Перепись 1926 г. показала, что 34% еврейского населения (в 1897 г. – 13%) отказались признать еврейский язык своим родным, а 10% вообще заявили себя неевреями» [14, с. 97]. В даному випадку ми бачимо перекручення фактів, поданих в оригіналі, адже «34% еврейского населения» ніяким чином не можуть становити «2/3 євреїв СРСР». Автор зумисно подає читачу неправдиву інформацію, що змушує нас взагалі засумніватися у можливості довіри до всіх без виключення наукових та науково-популярних текстів, написаних науковими атеїстами радянських часів.

Отже, підсумовуючи це невелике дослідження ми дійшли наступних висновків. По-перше, критичні праці російських радянських вчених слугували першоджерелами для українських наукових атеїстів. Мається на увазі, що пишучи про іудаїзм, вони не користувалися літературними джерелами, які склалися в межах іудейської теологічної традиції, або написані єврейськими авторами, а просто цитували їх за працями інших авторів. По-друге, оскільки нам вдалося виокремити вказані вище тенденції в цитуванні творів російських наукових атеїстів, науковий рівень проаналізованих нами праць видається нам надзвичайно низьким і ми не можемо тут говорити про приріст жодного знання. І останній, але не менш важливий висновок полягає у тому, що наше дослідження підтверджує запропонований М. М. Шахнович поділ усіх авторів, які писали про релігію в радянські часи, на «агітаторів та дослідників» [4].

1. Басаури Зюзіна А. М. Науковий доробок І. Миговича з проблем іудаїзму та сіонізму в контексті розвитку наукового атеїзму в УРСР / А. М. Басаури Зюзіна // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова / ред. рада: В. П. Андрущенко (голова). — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. — Вип. 33 (46). — С. 16–23.
2. Басаури Зюзіна А. М. Сборник «Вопросы атеизма» как источник по истории советского религиоведения / А. М. Басаури Зюзіна, О. С. Киселев // Религиоведческие исследования. — 2016. — № 2. — С. 202–212.

3. «Наука о религии», «Научный атеизм», «Религиоведение»: актуальные проблемы научного изучения религии в России XX – начала XXI в. / [сост., предисл., общ. ред. К. М. Антонова]. — М. : Изд-во ПСТГУ, 2014. — 263 с.
4. Шахнович М. М. Этнос истории науки: о реконструкции российского религиоведения советского периода / М. М. Шахнович // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. — 2015. — № 1 (33). — С. 185–197.
5. Типсина А. Н. Михаил Иосифович Шахнович (жизненный и творческий путь) [Электронный ресурс] / А. Н. Типсина, М. М. Шахнович // Смыслы мифа: мифология в истории и культуре. Выпуск 8 : сборник в честь 90-летия профессора М. И. Шахновича. — СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. — Режим доступа: <http://anthropology.ru/ru/text/tipsina/mihail-iosifovich-shahnovich-zhiznennyi-i-tvorcheskiy-put>.
6. Шахнович М. М. Музей истории религии Академии наук СССР и российское религиоведение (1932–1961) / М. М. Шахнович, Т. В. Чумакова. — СПб. : Наука, 2014. — 458 с.
7. Советский союз. Евреи в советском союзе в 1953–67 гг. [Электронный ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. — Режим доступа: <http://eleven.org.il/?mode=article&id=15419&query=>.
8. Лобовик Б. «Книга про реакційну суть іудаїзму» / Б. Лобовик, К. Ямпольський // Радянська культура. — 1964. — № 24, 26 берез. — С. 2.
9. Шахнович М. И. Закат иудейской религии / М. И. Шахнович. — Л. : Лениздат, 1965. — 242 с.
10. Мигович І. І. «Благочестивий» іудаїзм і сіонізм / І. І. Мигович. — К., 1979. — 142 с.
11. Шахнович М. И. Кому служит «религия Израиля» / М. И. Шахнович. — М., 1930. — 94 с.
12. Кічко Т. К. Іудаїзм без прикрас / Т. К. Кічко. — К., 1963. — 192 с.
13. Шахнович М. И. Современная иудейская «философия» в капиталистических странах / М. И. Шахнович // Философские науки. — 1959. — № 4. — С. 132–141.
14. Шахнович М. И. Иудаизм в СССР на последнем этапе нэпа / М. И. Шахнович // «Воинствующий атеизм». — 1931. — № 7. — С. 74–98.